ECHI D'ITALIA A CLUJ-NAPOCA:
oltre cinque secoli di arte, cultura e presenza italiana
nel cuore della Transilvania

ECOURI ALE ITALIEI LA CLUJ-NAPOCA:
peste cinci secole de artă, cultură și prezență italiană
în inima Transilvaniei

Carte apărută cu sprijinul
CONSULATULUI ONORIFIC AL ITALIEI
la Cluj-Napoca

ANUL CULTURAL ITALIA-ROMÂNIA 2026

ECHI D'ITALIA A CLUJ-NAPOCA:
oltre cinque secoli di arte, cultura e presenza italiana
nel cuore della Transilvania

ECOURI ALE ITALIEI LA CLUJ-NAPOCA:
peste cinci secole de artă, cultură și prezență italiană
în inima Transilvaniei

Ediție îngrijită și coordonată de
MONICA FEKETE

Traducere de:
Mirona Bence-Muk
Otilia Ștefania Damian
Monica Fekete
Delia Ioana Morar

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ
2026

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. Ioana Bican

Prof. univ. dr. Ioan Bolovan

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Echi d'Italia a Cluj-Napoca : oltre cinque secoli di arte, cultura e presenza italiana nel cuore della Transilvania = Ecouri ale Italiei la Cluj-Napoca : peste cinci secole de artă, cultură și prezență italiană în inima Transilvaniei / ed. îngrijită și coord. de Monica Fekete ; trad.: Mirona Bence-Muk, Otilia Ștefania Damian, Monica Fekete, Delia Morar. - Cluj-Napoca : Presa Universitară Clujeană, 2026

Conține bibliografie
ISBN 978-606-37-3081-8

I. Fekete, Monica (ed. ; coord. ; trad.)
II. Bence-Muk, Mirona (trad.)
III. Damian, Otilia Ștefania (trad.)
IV. Morar, Delia (trad.)

008

© 2026 COORDONATOAREA VOLUMULUI.
Toate drepturile rezervate.
Reproducerea integrală sau parţială a textului, prin orice mijloace, fără acordul coordonatoarei, este interzisă şi se pedepseşte conform legii.

Universitatea Babeş-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruţa Săcelean
Str. B.P. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel.: (+40) 744 687 884
E-mail: editura@ubbcluj.ro
editura.ubbcluj.ro | libraria.ubbcluj.ro

Indice

Premessa 11

I.
FEDE E SPIRITUALITÀ

Cluj e la sua dimensione confessionale: i legami con l'Italia 15
Páll-Szabó Ferenc

Gesuiti italiani a Cluj 27
Otilia Ștefania Damian

Emissari nel cuore della Transilvania. Cluj vista dai delegati della Santa Sede (1855-1938) 43
Ana Victoria Sima

II.
ARCHITETTI E MAESTRANZE ITALIANI

Tracce italiane nell'architettura di Cluj: dal Rinascimento al Modernismo 61
Páll-Szabó Ferenc

Giovanni Morando Visconti (1652-1717) in Transilvania. Intorno a un progetto inedito per la «Cittadella» di Cluj 69
Nicolae Sabău

L'ex Hotel Biasini di Cluj (1837), opera dell'italiano Gaetano Biasini 81
Nicolae Sabău

III.
SAPERE E ISTRUZIONE

La cattedra di lingua e letteratura italiana a Cluj 91
Otilia Ștefania Damian

Relazioni accademiche transnazionali: l'eccellenza scientifica e culturale italiana riflessa nelle lauree *honoris causa* 123
Monica Fekete

Un ponte di cultura tra l'Italia e la Romania: la storia e la missione del Centro Culturale Italiano dal 2002 a oggi 139
Delia Ioana Morar

L'Istituto di Studi Italo-Romeno 149
Gheorghe Mândrescu

Manoscritti medievali e umanistici italiani nelle biblioteche di Cluj 153
Adrian Papahagi

IV.
VIAGGIATORI, ARTISTI E INTELLETTUALI ITALIANI

Viaggiatori veneziani a Cluj nel Cinquecento 165
Florina Ciure

Un testimone italiano del processo dei Memorandisti di Cluj. Roberto Fava e la promozione della causa romena 175
Mirela Popa-Andrei

«Alla città di Cluj, Roma madre». L'inaugurazione del monumento alla Lupa Capitolina a Cluj – 28 settembre 1921 187
Ion Cârja

Tracce della cultura italiana nel panorama culturale di Cluj-Napoca. Un dialogo tra le arti che attraversa i secoli 199
Mirona Bence-Muk

V.
COMUNITÀ E IMPRENDITORIA

Le strategie finanziarie e industriali delle grandi banche italiane nell'Europa centro-orientale dopo la Prima guerra mondiale 223
Anca Stângaciu

Vivere da italiani a Cluj, in Transilvania, in Romania 233
Massimo Novali

Appendice 469

Cuprins

Cuvânt-înainte 245

I.
CREDINȚĂ ȘI SPIRITUALITATE

Clujul confesional și legăturile sale italiene 249
Páll-Szabó Ferenc

Iezuiți italieni la Cluj 259
Otilia Ștefania Damian

Emisari în inima Transilvaniei. Clujul văzut de delegați
ai Sfântului Scaun (1855-1938) 275
Ana Victoria Sima

II.
ARHITECȚI ȘI CONSTRUCTORI ITALIENI

Urme italiene în arhitectura Clujului: de la Renaștere la modernism 291
Páll-Szabó Ferenc

Giovanni Morando Visconti (1652-1717) în Transilvania.
În jurul unui plan inedit pentru „Cetățuia" din Cluj 299
Nicolae Sabău

Fostul Hotel Biasini din Cluj (1837), ctitorie a italianului Gaetano Biasini 309
Nicolae Sabău

III.
CUNOAȘTERE ȘI EDUCAȚIE

Catedra de limbă și literatură italiană la Cluj 319
Otilia Ștefania Damian

Relații academice transnaționale: excelența științifică și culturală italiană oglindită în titlurile de *doctor honoris causa* 349
Monica Fekete

O punte culturală între Italia și România: istoria și misiunea Centrului Cultural Italian din 2002 până în prezent 365
Delia Ioana Morar

Institutul de Studii Italo-Român 375
Gheorghe Mândrescu

Manuscrise medievale și umanistice italiene în bibliotecile Clujului 379
Adrian Papahagi

IV.
CĂLĂTORI, ARTIȘTI ȘI INTELECTUALI ITALIENI

Călători venețieni la Cluj în secolul al XVI-lea 391
Florina Ciure

Un martor italian al Procesului Memorandiștilor de la Cluj. Roberto Fava și promovarea cauzei românești 401
Mirela Popa-Andrei

„Alla città di Cluj, Roma madre". Inaugurarea monumentului Lupa Capitolina la Cluj – 28 septembrie 1921 413
Ion Cârja

Amprenta culturii italiene în universul cultural clujean. Un dialog peste secole al artelor 425
Mirona Bence-Muk

V.
COMUNITATE ȘI ANTREPRENORIAT

Strategiile financiare și industriale ale marilor bănci italiene în spațiul Europei Centro-Orientale după Primul Război Mondial 449
Anca Stângaciu

Viața italienilor la Cluj, în Transilvania, în România 459
Massimo Novali

Anexe 469

Manoscritti medievali e umanistici italiani nelle biblioteche di Cluj[1]

ADRIAN PAPAHAGI

Le regioni della Romania occidentale, che nel Medioevo facevano parte del Regno d'Ungheria, intrattennero fin da tempo relazioni con l'Italia. Intorno all'anno 1030, San Gerardo (Gellert in ungherese), nato intorno all'anno 980 a Venezia, fondò la diocesi di Cenad (KLANICZAY, MADAS, 1996, 113-16; TURCUȘ, 2004; MESAROȘ, CĂLIN, 2015; MESAROȘ 2016). L'unico libro medievale utilizzato a Cenad e giunto fino a noi è il pontificale di un vescovo locale, l'italiano Giacomo da Piacenza, morto a Buda nel 1348. Il manoscritto, conservato oggi a Zagabria (Biblioteca Metropolitana dell'Arcidiocesi, ms. MR 163), fu copiato da uno scriba italiano nel 1339 (KNIEWALD, 1940, 19-22; KNIEWALD, 1941, 213-31; MARKOV, 1944, n. 528; CSAPODI, CSAPODINÉ-GÁRDONYI, 1993, n. 2945; FÖLDVÁRY, 2013, 30; PAPAHAGI, 2023, 19).

Il libro più antico che possa essere collegato alla diocesi di Oradea è anch'esso un manoscritto copiato in Italia, nel XIII secolo, appartenuto probabilmente a Benedetto, vescovo dal 1291 al 1296 (Vienna, ÖNB, Cod. 1062; cfr. JAKÓ, 1977, 31). Tra il 1409 e il 1426, Oradea ebbe addirittura un vescovo italiano, il fiorentino Andrea Scolari, che, tra l'altro, assunse un bibliotecario permanente del capitolo (FEJÉRPATAKY, 1883, 110-111; JAKÓ, 1977, 52; MAIROLD, 1988, n. 158; PAPAHAGI, 2016, «Qui scripsit scripta», 3). Il più famoso vescovo di Oradea, il croato Giovanni Vitez, costituì tra il 1445 e il 1465 una celebre biblioteca umanistica, in cui spiccavano centinaia di volumi italiani (FÖLDESI, 2008). Nello stesso periodo, Poggio Bracciolini inviava al più importante magnate della Transilvania, Giovanni di Hunedoara, manoscritti contenenti le sue opere nella speranza di un compenso, che tuttavia sembra non essere mai giunto. Csaba Csapodi ritiene che, tra altro, Bracciolini abbia inviato a Giovanni una copia della sua traduzione di Senofonte, *Institutio Cyri*, oggi conservata a Vienna (ÖNB, Cod. 438; CSAPODI, 1965).

[1] Il presente lavoro è stato sostenuto da un finanziamento concesso dal CNCS – UEFISCDI, numero di progetto: PN-IV-P1-PCE-2023-0465.

A loro volta, alcuni vescovi della Transilvania studiarono nella Penisola, ed acquisirono dei gusti italiani. Lo dimostra il pontificale di Francesco Várday, vescovo dal 1514 al 1524. Il manoscritto bolognese (Vienna, ÖNB, Cod. 1799*), copiato nella prima metà del XIV secolo, è stato personalizzato per il vescovo Francesco, il quale appare mentre riceve la mitra dalle mani di papa Leone X, in una miniatura che occupa l'intera pagina (ZSUPÁN, 2022, 428-444; PAPAHAGI, 2023, 87-91). Várday aveva studiato a Bologna, Padova, Venezia e Roma tra il 1500 e il 1504, e nella sede episcopale di Alba Iulia patrocinava un piccolo circolo di artisti italiani (BERKOVITS, 1942, 259-60; ZSUPÁN, 2022, 429).

In diverse epoche, esponenti del clero di Cluj studiarono in Italia, oppure si procuravano libri dalla penisola. I domenicani Martinus Frigh e Paulus Nays figurano nelle matricole universitarie di Padova nel 1479 e di Perugia nel 1490 (HARSÁNYI, 1938, 251, 257). Il più celebre tra i domenicani di Cluj, Nicolaus de Mirabilibus, ebbe una carriera straordinaria in Italia. Studiò a Padova nel periodo 1482-1484 e successivamente ricoprì la carica di *regens studii* a Siena, presso Santa Maria sopra Minerva a Roma e presso Santa Maria Novella a Firenze dal 1484 al 1489 (KAEPPELI, 1980, 177). Durante il suo soggiorno a Firenze, scrisse un trattato in italiano, *Dottrina di coscienza* (Roma, Biblioteca Nazionale Centrale, ms. Magl. 32.17; KAEPPELI, 1980, n. 3112) e tenne una *disputatio* sul peccato originale nella dimora di Lorenzo de' Medici: *Disputatio nuper facta in domo Magnifici Laurentii Medicis inter Nicolaum de Mirabilibus et Georgium Benignum de Salviatis de peccato Adam*, pubblicata a Firenze da Francesco Dini nel 1489 (KAEPPELI, 1980, n. 3113).

Sappiamo inoltre che, nel 1488, il convento domenicano di Cluj pagò la considerevole somma di 22½ ducati d'oro per una serie di incunaboli stampati da Ottaviano Scoto a Venezia, il cui elenco non ci è pervenuto (JAKÓ, MANOLESCU, 1971, 95). Alcuni degli incunaboli veneziani conservati presso la Biblioteca dell'Accademia Romena (BAR) di Cluj potrebbero essere i rari superstiti di quell'acquisto, poiché, come abbiamo dimostrato altrove, i gesuiti giunti a Cluj nel 1581 recuperarono parte dei libri delle comunità cattoliche soppresse durante la Riforma, nel 1556 (PAPAHAGI, 2023, 132 e segg.). Almeno un incunabolo veneziano pervenuto nella biblioteca del collegio gesuita di Cluj era appartenuto a un domenicano locale, *frater Jacobus*. Si tratta del BAR, Inc. 61a, Egidius Romanus, *In Aristotelis de anima commentum, De materia coeli et de intellectu possibili, De gradibus formarum accidentalium*, Venezia, Simon de Luere per Andrea Torresano, 1500 (ISTC ia00070500; PAPAHAGI, 2023, 111).

La circolazione di chierici, frati e monaci tra Cluj e l'Italia produce anche la situazione inversa, in cui gli abitanti di Cluj copiano manoscritti in Italia. Un

monaco benedettino di nome Bartolomeo copia nel XV secolo, a Rimini, una *Regola* di San Benedetto accompagnata dalla *formula confessionis* (VALENTINELLI, 1869, 347, n. 165; FERRARI, 1975, 411, n. 7; PAPAHAGI, 2023, 104.). Il manoscritto si trova attualmente a Venezia (Biblioteca Nazionale Marciana, ms. Lat. Z. 197 (1903); il colofono è riportato in c. 67r).

Adriano Wolphart (1491-1544), l'ultimo parroco cattolico di Cluj prima della Riforma protestante, che aveva studiato a Padova e a Bologna, lasciò in eredità un'importante biblioteca umanistica, di cui alcuni volumi sono conservati presso la BAR (JAKÓ, 2009, 124-143; VEKOV, 2009, 160-173). Uno dei volumi (Cluj, BAR, Inc. 18b, *Anneus Lucanus cum duobus commentis Omniboni & Sulpitij*, Venezia, per Bartolomeo Zani, 1505 – USTC 762427) contiene un poema autografo del parroco, trascritto in una bella scrittura corsiva umanistica (fig. 1). Tra i libri di Wolphart conservati tuttora presso la BAR figurano diverse cinquecentine stampate in Italia: Lucano, *Pharsalia*, Venezia, Barth. de Zanis, 1505 (Inc. C.18b); Ovidio, *Metamorfosi*, Milano, Leonardus Pachel, 1510 (C.55643); Ovidio, *Eroide*, Venezia, Joannes Tacuinus, 1510 (C.55635); Plauto, *Commedie*, Venezia, Lazarus Soardus, 1511 (C.55637); Plinio, *Naturalis historia*, Venezia, Georgius de Rusconibus, 1518 (C.55631); Quintiliano, *De institutione oratoria*, Venezia, Barth. de Zanis, 1506 (C.55739); Lorenzo Valla, *Elegantiae linguae latinae*, Venezia, Barth. de Zanis, 1503 (C.55738; JAKÓ, 1991, n. 270, 312-13, 336, 341, 368, 465).

Va tuttavia precisato che i manoscritti medievali o umanistici di origine italiana conservati nelle biblioteche di Cluj non furono utilizzati in questa città prima della Riforma protestante, ma costituiscono acquisizioni dei secoli XIX–XX. Presso la Biblioteca Centrale Universitaria (BCU) sono conservati due manoscritti umanistici del XV secolo, acquisiti nel 1860. In precedenza, i manoscritti erano appartenuti all'alto funzionario imperiale Wolfgang (Farkas) Cserey (1773-1842), famoso soprattutto come fondatore del giardino botanico di Crasna, nella contea di Sălaj (PAPAHAGI, 2013, 33). Il manoscritto 403 contiene i seguenti testi: Leonardo Bruni, *De militia*; Poggio Bracciolini, *De nobilitate*; Buonaccorso il Giovane di Montemagno, *Controversia de nobilitate*; Coluccio Salutati, *Declamatio Lucretiae* (JAKÓ, 1967, 79; KRISTELLER, 1983, 474; HANKINS, 1997, 28, n. 327; PAPAHAGI, 2013, 33-36, 44-45, fig. 3; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, n. 360). Il manoscritto 891 (fig. 2) tramanda i testi di Leonardo Bruni, *Praefatio ad S. Basilii De studiis*, e di Pier Paolo Vergerio, *Oratio contra Carolum de Malatestis ad Pellegrinum Zambeccari* (JAKÓ, 1967, 79; KRISTELLER, 1983, 474; HANKINS, 1997, 28, n. 328; PAPAHAGI, 2013, 33-36, 45, fig. 4; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, n. 368).

Anche i manoscritti medievali di origine italiana conservati presso la BAR provengono da fuori Cluj, più precisamente dalla collezione dello studioso Timotei

Cipariu (1805-1887), trasferita da Blaj dopo la soppressione della Chiesa greco-cattolica da parte del regime comunista, nel 1948. La corrispondenza di Cipariu attesta che lo studioso acquistava i propri libri prevalentemente presso antiquari viennesi (BOTEZAN, MATEI, 1982, n. 2151-52), ma non può essere esclusa l'acquisizione di alcuni manoscritti direttamente dall'Italia. La maggior parte dei manoscritti medievali occidentali della collezione di Cipariu sono italiani; mi limiterò a una semplice enumerazione di alcuni di essi.

Il Cod. Lat. 1 è un miscellaneo patristico e scolastico, in cui compaiono numerosi testi di Sant'Agostino, Pseudo-Ambrogio di Milano, Beda il Venerabile, Bonaventura, Tommaso d'Aquino ecc. Il manoscritto, scritto in minuscola umanistica e gotico-umanistica, fu copiato in Italia (NAGHIU, 1943, 35, n. 1; JAKÓ, «Codicele», 1967, 43-47, fig. 1; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, n. 380).

Il Cod. Lat. 4 (fig. 3) è un bel breviario copiato da un sacerdote di Soncino, in provincia di Cremona, nel 1471, come ci informa il colofone a c. 284v: «Istud breviarium completum fuit per me presbiterum Bartholomeum de Balatoribus de Claris, benefitialem in Soncino, 1471, die ultimo madij» – «Questo breviario è stato completato da me, il sacerdote Bartolomeo de Balatoribus de Claris, parroco a Soncino, l'ultimo giorno di maggio 1471» (NAGHIU, 1943, 44, n. 75; JAKÓ, «Codicele», 1967, 52-53, fig. 3; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, n. 383).

Il Cod. Lat. 6, copiato nel 1441 in minuscola gotico-umanistica, riporta principalmente testi ciceroniani (*De officiis*, *Laelius de amicitia*, *Cato Maior de senectute*), ma anche lo scritto di Gasparino Barzizza, *Epistolae ad exercitationem accomodatae*, tra le cc. 81r-169r (NAGHIU, 1943, 55, n. 170; JAKÓ, «Codicele», 1967, 55-58, fig. 4; KRISTELLER, 1983, 473; POLAK, 1993, 256; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, n. 385).

Il Cod. Lat. 8 è anch'esso un manoscritto umanistico del XV secolo e contiene il commento macrobiano al *Somnium Scipionis* di Cicerone (NAGHIU, 1943, 55, n. 171; JAKÓ, «Codicele», 1967, 62-64, figg. 6-7; BROWN, 1978, 280; LOWE, BROWN, 1980, 34; BOTEZAN, BOTEZAN, CUIBUS, 1992, 234-37; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, n. 387). Il volume include, come carta di guardia, l'unico frammento in scrittura beneventana (tipica dell'Italia meridionale) scoperto fino ad oggi in Romania (PAPAHAGI, «An Elventh-Century», 2016). Il testo (Pseudo-Giovanni Crisostomo, *Opus imperfectum in Matthaeum* 20.3, omelia 34) è stato copiato nell'XI secolo; pertanto, questo frammento è il più antico testo copiato in Italia e conservato nelle biblioteche di Cluj (fig. 4).

Il Cod. Lat. 9 contiene testi di Boccaccio (*De claris mulieribus*, cc. 1r-64v) e di Aegidius Romanus, ovvero Egidio Colonna (*De regimine principum*, cc. 65r-117v). Si tratta di un manoscritto dell'inizio del XVI secolo, copiato in corsiva gotica, probabilmente nell'Italia settentrionale (NAGHIU, 1943, 55, n. 175; JAKÓ,

«Codicele», 1967, 64-66, fig. 8; KRISTELLER, 1983, 473-74; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, n. 388).

Il Cod. Lat. 11 è un codice veneziano (*Statuta consilii rogatorum*), copiato nel 1508 dal notaio ducale Aloisio Marino, che si identifica in un colofone a c. 65r (NAGHIU, 1943, 44, n. 78; JAKÓ, «Codicele», 1967, 64-66, fig. 8; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, n. 390).

Infine, il Cod. Lat. 14 è una raccolta di prediche che si conclude con gli statuti del capitolo generale dell'ordine domenicano (cc. 168r-169v). Copiato alla fine del XIV secolo o all'inizio del XV, il manoscritto era appartenuto al convento domenicano di Verona, secondo un'iscrizione sulla c. 62r (NAGHIU, 1943, 36, n. 4; JAKÓ, «Codicele», 1967, 70-72, fig. 8; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, n. 392).

Vi sono pochi manoscritti medievali e umanistici in lingua italiana nelle biblioteche romene, e tutti costituiscono acquisti risalenti ai secoli XVIII–XX. La maggior parte di essi è conservata presso la Biblioteca Batthyaneum di Alba Iulia ed è stata menzionata sinteticamente da Viorica Lascu (LASCU, 1987, 211-18); uno solo di questi è stato oggetto di uno studio più approfondito (PAPAHAGI, 2012, 783-98).

L'unico manoscritto letterario in lingua italiana di Cluj si distingue anzitutto per il fatto di tramandare le *Rime* di Dante. Per il resto, si tratta di un codice tardo, privo di grande importanza nella tradizione testuale delle *Rime*. Il manoscritto, conservato anch'esso presso la Biblioteca dell'Accademia Romena, con la sigla ms. d.l. 6 (fig. 5), è stato descritto da Marian Papahagi in un articolo pubblicato nel numero inaugurale dell'effimera rivista *Studi italo-romeni* (PAPAHAGI, 1997, 125-49). Il manoscritto, copiato nell'ultimo quarto del XVI secolo, appartenne al cardinale Antonio Saverio Gentili (1681-1753), titolare di Santo Stefano al Monte Celio a Roma (1731-1747) e cardinale vescovo di Palestrina (1747-1753), e successivamente al già citato Timotei Cipariu. Lo studio di Marian Papahagi colloca con acribia filologica il manoscritto di Cluj nella tradizione testuale delle *Rime*, cosicché il manoscritto di Cluj è menzionato da Domenico de Robertis nella sua edizione monumentale (DE ROBERTIS, 2002). Ho svolto un piccolo ruolo di intermediario in questa impresa filologica, poiché, dopo la scomparsa di mio padre, nel 1999, ne ho riordinato la corrispondenza e ho dato seguito alla promessa di inviare allo studioso fiorentino i materiali relativi al manoscritto clujano. (VALMARIN, TARANTINO, 2001, 19).

Preoccupato esclusivamente del testo dantesco, Marian Papahagi ha trascurato i due frammenti di manoscritti medievali su pergamena che incorniciano il volume cartaceo. Nell'ambito di un progetto di ricerca in corso, che mira tra l'altro alla pubblicazione dei frammenti di manoscritti medievali della Biblioteca dell'Accademia Romena di Cluj (cf. nota 1), ho identificato e descritto

questi frammenti, molto anteriori al testo dantesco. Ciò mi offre l'occasione di passare dalla parte divulgativa di questo articolo a un modesto contributo, in cui presento alcune recenti scoperte, venute ad arricchire la serie piuttosto esigua di manoscritti medievali e umanistici di origine italiana presenti nelle biblioteche di Cluj. Non si tratta di manoscritti interi, bensì di *fragmenta codicum*, ma la loro presenza a Cluj rimane preziosa per la storia del libro.

Ho già menzionato il frammento beneventano dell'XI secolo conservato nella rilegatura del Cod. Lat. 8. I due frammenti contenuti nel fascicolo del manoscritto dantesco (ms. d.l. 6) furono copiati nel XIV secolo e contengono brani dal trattato politico di Tommaso d'Aquino, *De regno ad regem Cypri*, ovvero *De regimine principum*, rimasto incompiuto e continuato da Tolomeo da Luca. Il testo è copiato in una semi-corsiva gotica meridionale, inclinata verso sinistra, che alterna le due morfologie della *-s* in posizione finale (*s* lunga e *s* rotonda), contiene l'*et* tironiano (*7*) non barrato e punteggia occasionalmente le lettere *i*, soprattutto in presenza di più minime (fig. 6). Si conservano parti del libro I, capitoli 11-12, redatti da Tommaso, e del libro II, capitoli 7-8, dovuti a Tolomeo[2].

Altri due frammenti di un messale italiano del XIV secolo sono già stati oggetto di una mostra e di una pubblicazione (PAPAHAGI, 2022, 35-37). I frammenti, ai quali sono state attribuite le sigle Fragm. Cod. Lat. 8-9[3], sono stati rinvenuti in pessime condizioni all'interno di una scatola. Dopo il restauro presso il Museo Nazionale dell'Unità di Alba Iulia e una serie di ricerche sul testo conservato e sulle dimensioni originali, ho potuto stabilire che i frammenti provengono dallo stesso bifoglio (fig. 7). Il testo è copiato in un'impeccabile scrittura gotica testuale meridionale (fig. i) e conserva un'iniziale istoriata raffigurante la Vergine Maria (fig. ii) in corrispondenza del testo liturgico dell'Annunciazione. Neppure le iniziali filigranate sono trascurabili, poiché rivelano la stessa splendida fattura italiana che ritroviamo in messali contemporanei conservati integralmente, come ad esempio il Vaticano, BAV, Arch. Cap. S. Pietro, ms. B.83. Non conosciamo la provenienza di questi frammenti, indubbiamente estratti dalla legatura di alcuni libri, senza che sia stata però annotata la segnatura del libro ospite.

Un altro libro di Timotei Cipariu presenta un accostamento interessante: il ms. BAR, O.11 è un Corano con glosse in lingua turca, acquistato sicuramente dallo studioso romeno presso un antiquario viennese, come dimostra un'etichetta in lingua tedesca incollata sulla controguardia del volume. Inoltre, una nota di possesso parzialmente cancellata indica che il volume era appartenuto alla

[2] I frammenti sono descritti sul portale Fragmentarium: https://fragmentarium.ms/overview/F-e2ys.

[3] Descrizioni su Fragmentarium: https://fragmentarium.ms/overview/F-4egy e https://fragmentarium.ms/overview/F-ysh3.

biblioteca del convento francescano di Vienna. Tuttavia, la rilegatura del volume è rivestita da frammenti copiati in Italia. Si tratta delle *Decretali* di Papa Gregorio IX, con la consueta glossa ordinaria di Bernardo da Parma (fig. 8)[4]. Il manoscritto originale fu copiato molto probabilmente nella prima metà del XIV secolo, quando in particolare Bologna produceva quantità significative di manoscritti giuridici. I frammenti riportano i capitoli XII-XVI del Titulus I, *De accusationibus, inquisitionibus et denunciationibus*. Vorrei sottolineare anche in questo caso le splendide iniziali filigranate, eseguite nello stile e secondo gli alti standard delle botteghe italiane (fig. iii).

Infine, vorrei concludere questa serie di recenti scoperte con un frammento di manoscritto umanistico, copiato nella seconda metà del XV secolo. Il frammento, conservato nel volume con la segnatura C.88409[5], tramanda un brano del dialogo *Ierone* di Senofonte, un testo sulla tirannia tradotto in latino da Leonardo Bruni (DE KEYSER, 2023, 5-67; MAXSON, 2010, 188-206). Si conservano la conclusione della lettera del Bruni a Niccolò Niccoli e l'inizio del primo capitolo di Senofonte. Il libro ospite (Jean Buys, *Enchiridion piarum meditationum in omnes dominicas, Sanctorum Festa...*, Duacii, apud Gérard Patté, 1631 – USTC 1118598) fu stampato a Douai nel 1631, e nel 1670 era già di proprietà della scuola gesuitica di Cluj-Mănăștur, come si può leggere sul frontespizio. Sebbene il frammento sia fortemente deteriorato, con un minimo sforzo è possibile leggere il testo, copiato in una minuscola umanistica di buona qualità. Si intravede ancora una bella iniziale umanistica decorata che introduce il testo di Senofonte (fig. 9).

Sebbene non siano numerosi e non abbiano conosciuto una circolazione locale prima della Riforma protestante, i manoscritti e i frammenti di manoscritti italiani di Cluj illustrano uno spettro paleografico, testuale e codicologico piuttosto ampio. Vi troviamo manoscritti liturgici, teologici, di diritto canonico, scolastici, umanistici; autori classici, medievali e umanistici; scritture beneventana, gotica e umanistica, testuale e corsiva; manoscritti copiati su pergamena e su carta tra l'XI e il XVI secolo. A loro volta, i frammenti di codici compaiono nella legatura come rivestimento, come carte di guardia, o separati dai libri ospiti. I libri ospiti dei frammenti possono essere altri manoscritti o stampati italiani, ma si trovano anche stampati provenienti da altre regioni, o perfino un manoscritto orientale. La provenienza dei manoscritti varia, ma non pochi giungono a Cluj dal mercato librario viennese del XIX secolo. Naturalmente, il quadro potrà acquisire nuovi contorni in base a eventuali nuove scoperte.

[4] Descrizione su Fragmentarium: https://fragmentarium.ms/overview/F-03kz.
[5] Descrizione su Fragmentarium: https://fragmentarium.ms/overview/F-mj8g.

Bibliografia

Dante Alighieri, *Rime* (Edizione nazionale delle Opere di Dante Alighieri a cura della Società Dantesca Italiana), a cura di Domenico de Robertis, Firenze, Le Lettere, 3 vol., 2002.

Ilona Berkovits, «Várday Ferencz Pontificaléja Bécsben», *Magyar Könyvszemle*, 66, 1942, pp. 259-66.

I. Botezan, A. Matei (a cura di), *Arhiva personală Timotei Cipariu. Catalog*, București, Editura Academiei Române, 1982.

L. Botezan, I. Botezan, I. Cuibus, (a cura di), *Timotei Cipariu: Corespondență primită*, București, Editura Academiei Române, 1992.

Virginia Brown, «A Second New List of Beneventan Manuscripts (I)», in *Mediaeval Studies*, 40, 1978, pp. 239-89.

Csaba Csapodi, «Hunyadi János és Poggio Bracciolini», in *Filológiai Közlöny* 11, 1965, pp. 155-58.

Csaba Csapodi, Klára Csapodiné-Gárdonyi, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, Budapest, Akademiai Kiadó, vol. II, 1993.

Jeroen De Keyser, «Leonardo Bruni's Latin Translations of Xenophon's *Hiero* and Basil's *Ad adolescentes*», in *Schede umanistiche* n.s. 37.2, 2023, 5-67.

László Fejérpataky, «A német-újvári Sz. Ferenczrendi zárda könyvtára», in *Magyar Könyvszemle*, 8, 1883, pp. 100-37.

G. E. Ferrari (con F. M. Colasanti, S. Rossi Minutelli), «Esordio ad un contributo marciano sui manoscritti veneti d'interesse ungherese», in *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, a cura di Tibor Klaniczay, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, pp. 405-21.

Ferenc Földesi (a cura di), *A Star in the Raven's Shadow. János Vitéz and the Beginnings of Humanism in Hungary*, Budapest, Biblioteca Nazionale Széchényi, 2008.

Miklós István Földváry (a cura di), *Pontificale Chartvigi saeculi XI exeuntis de Hungaria (Strigoniense?) (Zagrabiae, Knižnica Metropolitana MR 1650)*, Budapest, Argumentum, 2013.

J. Hankins, *Repertorium Brunianum. A Critical Guide to the Writings of Leonardo Bruni*, vol. I, *Handlist of Manuscripts*, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1997.

András Harsányi, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, Nagy Károly, 1938.

Klára Jakó, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579-1604* (Adattár... 16/1), Szeged, Scriptum, 1991.

Klára Jakó, «Biblioteca Wolphard-Kakas», in *Clujul renascentist*, a cura di András Kovács, Cluj, Gloria, 2009, pp. 124-143.

Zsigmond Jakó, «A kolozsvári könyvtárak közepkori latin kódexiről», in *Könyvtári Szemle*, 2, 1967, pp. 78-80.

Sigismund Jakó, «Codicele latine medievale din biblioteca lui Timotei Cipariu», in *Revista arhivelor*, 10, 1967, pp. 35-72.

Zsigmond Jakó, *Philobiblon transilvan*, Bucarest, Kriterion, 1977.

Sigismund Jakó, Radu Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, București, Ed. Științifică, 1971.

Thomas Kaeppeli OP, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, vol. III, Roma, S. Sabina, 1980.

Gábor Klaniczay, Edit Madas, «La Hongrie», in *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550*, a cura di G. Philippart, vol. II, Turnhout: Brepols, 1996, pp. 103-60.

Dragutin Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi XI.-XV. stoleca/ Codices liturgici manuscripti Zagrebienses a saeculo XI. usque ad finem s. XV* (Croatia Sacra 9), Zagreb, Tisak Narodne tiskare, 1940.

Károly Kniewald, «Esztergomi Benedictionale (XI. század) », in *Magyar Könyvszemle*, 65, 1941, pp. 213-31.

Paul Oskar Kristeller, *Iter italicum. Accedunt alia itinera: A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, vol. III, *Alia Itinera I. Australia to Germany*, Leida, Brill, 1983.

Viorica Lascu, «I codici italiani della biblioteca "Batthyaneum" di Alba Iulia», in *Apulum* s. n., 24, 1987, pp. 211-218.

E. A. Lowe, *The Beneventan Script. A History of the South Italian Minuscule (Sussidi Eruditi 34)*, ed. 2a, riveduta e ampliata da Virginia Brown, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1980.

Maria Mairold, *Die datierten Handschriften in der Steiermark außerhalb der Universitätsbibliothek Graz bis zum Jahre 1600* (Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich 7), vol. I, Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988.

Antun Markov, «Katalog metropolitanskih riedkosti», in *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije (Dissertationes et monumenta historiam culturae gentis Croaticae illustrantia)*, a cura di Dragutin Kniewald, Zagabria, s.n., 1944.

Brian Jeffrey Maxson, «Kings and Tyrants: Leonardo Bruni's Translation of Xenophon's *Hiero*», in *Renaissance Studies*, 24, 2, 2010, pp. 188-206.

Claudiu Mesaroș (a cura di), *Sfântul Gerard de Cenad, viața și opera. Studii*, Timișoara, Editura Universității de Vest Timișoara, 2016.

Claudiu Mesaroș, Claudiu Călin (a cura di), *Saint Gerard of Cenad. Tradition and Innovation*, Budapest, Trivent Publishing, 2015.

Iosif E. Naghiu, «Catalogul manuscriselor latinești și în limbi moderne dela Biblioteca Centrală din Blaj», in *Hrisovul*, 3, 1943, pp. 35-74.

Adrian Papahagi, «*Libro de moralites:* volgarizzamenti inediti in un manoscritto del XV secolo (Alba Iulia, Biblioteca Batthyaneum, Ms. II.106)», in *Aevum*, 86, 2, 2012, pp. 783-98.

Adrian Papahagi, «Manuscrisele medievale occidentale ale Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj», in *Revista română de istorie a cărții*, 9, 2013, pp. 32-46.

Adrian Papahagi, «An Eleventh-Century Fragment of the *Opus imperfectum in Matthaeum* in Beneventan Script (Cluj, Biblioteca Academiei Române, Cod. Lat. 8, Fol. 72)», in *Mediaeval Studies*, 78, 2016, pp. 277-83.

Adrian Papahagi, «*Qui scripsit scripta, manus eius sit benedicta*: Scribes and Colophons from Medieval Transylvania», in *Transilvania*, 4-5, 2016, pp. 2-16.

Adrian Papahagi, *A Transylvanian Puzzle: Reconstructing Medieval Culture from Manuscript Fragments*. Catalogue of an Exhibition Held at the Library of the Romanian Academy, Cluj-Napoca, 8 February-8 April 2022, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2022.

Adrian Papahagi, *Books from Lost Libraries, The Medieval Dioceses of Cenad, Oradea, and Transylvania*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2023.

Adrian Papahagi, Adinel-Ciprian Dincă, in collaborazione con Andreea Mârza, *Manuscrisele medievale occidentale din România. Census*, Iași, Polirom, 2018.

Marian Papahagi, «Un manoscritto cinquecentesco delle *Rime* di Dante», in *Studi italo-romeni*, 1, 1997, pp. 125-149.

Emil Polak, *Medieval and Renaissance Letter Treatises and Form Letters. A Census of Manuscripts Found in Eastern Europe and the Former USSR*, Leida, Brill, 1993.

Șerban Turcuș, *Sfântul Gerard de Cenad sau Despre destinul unui venețian în jurul anului o mie*, București, Carom, 2004.

Giuseppe Valentinelli, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum, Codices MSS. Latini*, vol. II, Venezia, Typographia Commercii, 1869.

Luisa Valmarin, Angela Tarantino (a cura di), *Il piacere della ricerca: Atti delle Giornate di studio in onore di Marian Papahagi*, Roma, 28-29 gennaio 2000, Roma, Bagatto Libri, 2001.

Károly Vekov, *Aspirațiile umaniste ale clericilor clujeni*, in *Clujul renascentist*, a cura di András Kovács, Cluj, Gloria, 2009, pp. 160-173.

Edina Zsupán, «Cod. 1799* – Guillelmus Durandi, Pontificale Romanum (lat.)», in Maria Theisen et al., Mitteleuropäische Schulen VII (ca. 1400–1500) Böhmen – Mähren – Schlesien – Ungarn (Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek XVII), Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2 vol., 2022.

Manuscrise medievale și umanistice italiene în bibliotecile Clujului[1]

ADRIAN PAPAHAGI

Regiunile din vestul României, care în Evul Mediu făceau parte din Regatul Ungariei, au avut de timpuriu relații cu Italia. Prin anul 1030, Sf. Gerard (Gellert, în maghiară), născut în preajma anului 980 la Veneția, fondează dioceza de Cenad (KLANICZAY, MADAS, 1996, 113-16; TURCUȘ, 2004; MESAROȘ, CĂLIN, 2015; MESAROȘ 2016). Singura carte medievală folosită la Cenad care a ajuns până la noi este pontificalul episcopului locului, italianul Giacomo din Piacenza, mort la Buda în 1348. Manuscrisul, păstrat azi la Zagreb (Biblioteca Metropolitană a Arhiepiscopiei, ms. MR 163), a fost copiat de un scrib italian în 1339 (KNIEWALD, 1940, 19-22; KNIEWALD, 1941, 213-31; MARKOV, 1944, nr. 528; CSAPODI, CSAPODINÉ-GÁRDONYI, 1993, nr. 2945; FÖLDVÁRY, 2013, 30; PAPAHAGI, 2023, 19).

Cea mai veche carte care poate fi legată de dioceza Oradei este tot un manuscris copiat în Italia, în secolul XIII, care i-a aparținut probabil lui Benedict, episcop între 1291-1296 (Viena, ÖNB, Cod. 1062; cf. JAKÓ, 1977, 31). Între 1409 și 1426, Oradea a avut chiar un episcop italian, florentinul Andrea Scolari, care printre altele a angajat un bibliotecar permanent al capitlului (FEJÉRPATAKY, 1883, 110-111; JAKÓ, 1977, 52; MAIROLD, 1988, nr. 158; PAPAHAGI, 2016, „Qui scripsit scripta", 3). Cel mai renumit episcop al Oradei, croatul Ioan Vitez, a strâns între 1445-1465 o celebră bibliotecă umanistică, în care străluceau sute de volume italiene (FÖLDESI, 2008). În aceeași vreme, Poggio Bracciolini îi trimitea celui mai important magnat al Transilvaniei, Iancu de Hunedoara, manuscrise cu operele sale în speranța unei remunerații, care se pare că n-a venit. Csaba Csapodi crede că Bracciolini i-a trimis lui Iancu de Hunedoara o copie din traducerea sa după Xenofon, *Institutio Cyri*, care se păstrează la Viena (ÖNB, Cod. 438; CSAPODI, 1965).

[1] Această lucrare a fost susținută printr-o subvenție acordată de CNCS – UEFISCDI, numărul proiectului: PN-IV-P1-PCE-2023-0465.

La rândul lor, episcopii Transilvaniei aveau uneori studii și gusturi italiene. O demonstrează pontificalul lui Francisc Várday, episcop între 1514-1524. Manuscrisul boloniez (Viena, ÖNB, Cod. 1799*), copiat în prima jumătate a secolului XIV, a fost personalizat pentru episcopul Francisc, care apare primind mitra din mâinile papei Leon X, într-un tablou ce ocupă întreaga pagină (ZSUPÁN, 2022, 428-444; PAPAHAGI, 2023, 87-91). Várday studiase la Bolonia, Padova, Veneția și Roma între 1500 și 1504, și patrona la Alba Iulia un mic cerc de artiști italieni (BERKOVITS, 1942, 259-60; ZSUPÁN, 2022, 429).

În diverse epoci, reprezentanți ai clerului clujean au studiat în Italia, sau își procurau cărți din peninsulă. Dominicanii Martinus Frigh și Paulus Nays apar în matricolele universitare de la Padova în 1479, respectiv de la Perugia în 1490 (HARSÁNYI, 1938, 251, 257). Cel mai celebru dintre dominicanii clujeni, Nicolaus de Mirabilibus, a avut o carieră remarcabilă în Italia. A studiat la Padova în perioada 1482-1484, iar ulterior a funcționat ca *regens studii* la Siena, la Santa Maria sopra Minerva din Roma și la Santa Maria Novella din Florența între 1484 și 1489 (KAEPPELI, 1980, 177). În timpul ședерii la Florența, a scris un tratat în italiană, *Dottrina di coscienza* (Roma, Biblioteca Nazionale Centrale, ms. Magl. 32.17; KAEPPELI, 1980, nr. 3112) și a susținut o *disputatio* despre păcatul originar în casa lui Lorenzo de' Medici: *Disputatio nuper facta in domo Magnifici Laurentii Medicis inter Nicolaum de Mirabilibus et Georgium Benignum de Salviatis de peccato Adam*, publicată la Florența de Francesco Dini, în 1489 (KAEPPELI, 1980, nr. 3113).

De asemenea, știm că, în 1488, conventul dominican din Cluj a plătit suma considerabilă de 22½ ducați de aur pentru incunabule tipărite de Octavianus Scotus la Veneția (JAKÓ, MANOLESCU, 1971, 95). Unele dintre incunabulele venețiene de la Biblioteca Academiei Române (BAR) din Cluj ar putea fi rarele supraviețuitoare ale acelei achiziții, întrucât, după cum am dovedit în alt loc, iezuiții sosiți la Cluj în 1581 au recuperat unele din cărțile comunităților catolice desființate la Reformă, în 1556 (PAPAHAGI, 2023, 132 și urm.). Cel puțin un incunabul venețian ajuns în biblioteca colegiului iezuit din Cluj a aparținut unui dominican local, *frater Jacobus*. Este vorba de BAR, Inc. 61a, Egidius Romanus, *In Aristotelis de anima commentum, De materia coeli et de intellectu possibili, De gradibus formarum accidentalium*, Veneția, Simon de Luere pentru Andrea Torresano, 1500 (ISTC ia00070500; PAPAHAGI, 2023, 111).

Circulația clericilor, fraților și călugărilor între Cluj și Italia produce și situația inversă, în care clujenii copiază manuscrise în Italia. Un monah benedictin pe nume Bartolomeu copiază în secolul XV, la Rimini, o *Regulă* a Sf. Benedict însoțită de *formula confessionis* (VALENTINELLI, 1869, 347, nr. 165; FERRARI, 1975, 411, nr. 7; PAPAHAGI, 2023, 104). Manuscrisul se află în

prezent la Veneția (Biblioteca Nazionale Marciana, ms. Lat. Z. 197 (1903)), iar colofonul se găsește pe f. 67r.

Adrian Wolphart (1491-1544), ultimul paroh catolic al Clujului înainte de Reformă, care studiase la Padova și Bolonia, a lăsat în urmă o importantă bibliotecă umanistică din care se păstrează câteva volume la BAR (JAKÓ, 2009, 124-143; VEKOV, 2009, 160-173). Unul dintre volume (Cluj, BAR, Inc. 18b, *Anneus Lucanus cum duobus commentis Omniboni & Sulpitij*, Veneția, pentru Bartolomeo Zani, 1505 – USTC 762427) transmite un poem autograf al parohului, copiat într-o frumoasă scriere cursivă umanistică (fig. 1). Printre cărțile lui Wolphart păstrate la BAR se numără mai multe *cinquecentine* tipărite în Italia: Lucan, *Pharsalia*, Veneția: Barth. de Zanis, 1505 (Inc. C.18b); Ovidiu, *Metamorphoses*, Milano: Leonardus Pachel, 1510 (C.55643); Ovidiu, *Heroides*, Veneția: Joannes Tacuinus, 1510 (C.55635); Plaut, *Comoediae*, Veneția: Lazarus Soardus, 1511 (C.55637); Pliniu, *Naturalis historia*, Veneția: Georgius de Rusconibus, 1518 (C.55631); Quintilian, *De institutione oratoria*, Veneția: Barth. de Zanis, 1506 (C.55739); Lorenzo Valla, *Elegantiae linguae latinae*, Veneția: Barth. de Zanis, 1503 (C.55738; JAKÓ, 1991, nr. 270, 312-13, 336, 341, 368, 465).

Din nefericire, însă, manuscrisele medievale sau umanistice de origine italiană păstrate în bibliotecile Clujului nu au fost folosite în acest oraș înainte de Reforma protestantă, ci sunt achiziții din secolele XIX-XX. La Biblioteca Centrală Universitară (BCU) se păstrează două manuscrise umanistice din secolul XV, achiziționate în anul 1860. Anterior, manuscrisele îi aparținuseră înaltului funcționar imperial Wolfgang (Farkas) Cserey (1773-1842), celebru mai ales ca fondator al grădinii botanice din Crasna, județul Sălaj (PAPAHAGI, 2013, 33). Ms. 403 conține următoarele texte: Leonardo Bruni, *De militia*; Poggio Bracciolini, *De nobilitate*; Buonaccorso cel Tânăr din Montemagno, *Controversia de nobilitate*; Coluccio Salutati, *Declamatio Lucretiae* (JAKÓ, 1967, 79; KRISTELLER, 1983, 474; HANKINS, 1997, 28, nr. 327; PAPAHAGI, 2013, 33-36, 44-45, fig. 3; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, nr. 360). Ms. 891 (fig. 2) transmite textele lui Leonardo Bruni, *Praefatio ad S. Basilii De studiis* și Pier Paolo Vergerio, *Oratio contra Carolum de Malatestis ad Pellegrinum Zambeccari* (AKÓ, 1967, 79; KRISTELLER, 1983, 474; HANKINS, 1997, 28, nr. 328; PAPAHAGI, 2013, 33-36, 45, fig. 4; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, nr. 368).

Și manuscrisele medievale de origine italiană păstrate la BAR provin din afara Clujului, mai exact din colecția savantului Timotei Cipariu (1805-1887), transferată de la Blaj după suprimarea Bisericii greco-catolice de regimul comunist, în 1948. Corespondența cipariană atestă faptul că savantul își achiziționa cărțile mai ales din anticariate vieneze (BOTEZAN, MATEI, 1982, nr. 2151-52), dar nu poate fi exclusă achiziția unora dintre manuscrise direct din Italia. Majoritatea

manuscriselor medievale occidentale din colecția lui Cipariu sunt italiene; mă voi rezuma la o simplă enumerare a câtorva dintre ele.

Astfel, Cod. Lat. 1 este un miscelaneu patristic și scolastic, în care apar numeroase texte din Sf. Augustin, Pseudo-Ambrozie al Milanului, Beda Venerabilul, Bonaventura, Toma din Aquino etc. Manuscrisul, scris cu minusculă umanistică și gotico-umanistică, a fost copiat în Italia (NAGHIU, 1943, 35, nr. 1; JAKÓ, „Codicele", 1967, 43-47, fig. 1; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, nr. 380).

Cod. Lat. 4 (fig. 3) este un frumos breviar copiat de un preot din Soncino, prov. Cremona, în 1471, după cum ne informează colofonul de pe f. 284v: „Istud breviarium completum fuit per me presbiterum bartholomeum de balatoribus de claris, benefitialem in soncino, 1471, die ultimo madij" – „Acest breviar a fost încheiat de mine, preotul Bartolomeu de Balatoribus de Claris, paroh în Soncino, 1471, ultima zi din luna mai" (NAGHIU, 1943, 44, nr. 75; JAKÓ, „Codicele", 1967, 52-53, fig. 3; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, nr. 383).

Cod. Lat. 6, copiat în 1441 în minusculă gotico-umanistică, transmite principalmente texte ciceroniene (*De officiis*, *Laelius de amicitia*, *Cato Maior de senectute*), dar și scrierea lui Gasparino Barzizza, *Epistolae ad exercitationem accomodatae*, între ff. 81r-169r (NAGHIU, 1943, 55, nr. 170; JAKÓ, „Codicele", 1967, 55-58, fig. 4; KRISTELLER, 1983, 473; POLAK, 1993, 256; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, nr. 385).

Cod. Lat. 8 e tot un manuscris umanistic din secolul XV, și conține comentariul macrobian la *Somnium Scipionis* al lui Cicero (NAGHIU, 1943, 55, nr. 171; JAKÓ, „Codicele", 1967, 62-64, fig. 6-7; BROWN, 1978, 280; LOWE, BROWN, 1980, 34; BOTEZAN, BOTEZAN, CUIBUS, 1992, 234-37; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, nr. 387). Volumul include, ca filă de gardă, singurul fragment în scriere beneventană (specific Italiei meridionale) descoperit până astăzi în România (PAPAHAGI, „An Elventh-Century", 2016). Textul (Pseudo-Ioan Hrisostomul, *Opus imperfectum in Matthaeum* 20.3, omilia 34) a fost copiat în secolul XI; astfel, acest fragment este cel mai vechi text copiat în Italia și păstrat în bibliotecile Clujului (fig. 4).

Cod. Lat. 9 conține texte de Boccaccio (*De claris mulieribus*, ff. 1r-64v) și Aegidius Romanus, sau Egidio Colonna (*De regimine principum*, ff. 65r-117v). Este un manuscris de la începutul secolului XVI, copiat în cursivă gotică, probabil în Italia septentrională (NAGHIU, 1943, 55, nr. 175; JAKÓ, „Codicele", 1967, 64-66, fig. 8; KRISTELLER, 1983, 473-74; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, nr. 388).

Cod. Lat. 11 este un codice venețian (*Statuta consilii rogatorum*), copiat în 1508 de notarul ducal Aloysius Marinus, care se identifică într-un colofon pe f. 65r (NAGHIU, 1943, 44, nr. 78; JAKÓ, „Codicele", 1967, 64-66, fig. 8; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, nr. 390).

În fine, Cod. Lat. 14 este o colecție de predici care se încheie cu statutele capitlului general al ordinului dominican (ff. 168r-169v). Copiat la sfârșitul secolului XIV sau la începutul secolului XV, manuscrisul a aparținut conventului dominican din Verona, conform unei inscripții pe f. 62r (NAGHIU, 1943, 36, nr. 4; JAKÓ, „Codicele", 1967, 70-72, fig. 8; PAPAHAGI, DINCĂ, MÂRZA, 2018, nr. 392).

Există puține manuscrise medievale și umanistice în limba italiană în bibliotecile românești, și toate sunt achiziții din secolele XVIII-XX. Majoritatea acestora sunt păstrate la Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia și au fost menționate succint de Viorica Lascu (LASCU, 1987, 211-18); unul singur dintre acestea a beneficiat de un studiu mai aprofundat (PAPAHAGI, 2012, 783-98).

Singurul manuscris literar în limba italiană din Cluj este notabil mai ales prin faptul că transmite *Rimele* lui Dante. Altminteri, este un codice târziu, fără mare importanță în tradiția textuală a *Rimelor*. Manuscrisul, păstrat tot la Biblioteca Academiei Române, sub cota ms. d.l. 6 (fig. 5), a fost descris de Marian Papahagi într-un articol publicat în numărul inaugural al efemerei reviste *Studi italo-romeni* (PAPAHAGI, 1997, 125-49). Manuscrisul, copiat în al treilea sfert al secolului XVI, i-a aparținut cardinalului Antonio Saverio Gentili (1681-1753), preot-cardinal al bisericii Santo Stefano al Monte Celio din Roma (1731-1747) și episcop-cardinal de Palestrina (1747-1753), iar ulterior aceluiași Timotei Cipariu. Studiul lui Marian Papahagi plasează cu minuție filologică martorul clujean în tradiția textuală a *Rimelor*, astfel încât manuscrisul e menționat de Domenico de Robertis în ediția sa monumentală (DE ROBERTIS, 2002). Am jucat un mic rol de intermediar în această întreprindere filologică, întrucât, după moartea tatălui meu, în 1999, am prelucrat corespondența lui și am dat curs promisiunii de a-i trimite savantului florentin materiale despre manuscrisul clujean (VALMARIN, TARANTINO, 2001, 19).

Preocupat exclusiv de textul dantesc, Marian Papahagi a trecut cu vederea cele două fragmente de manuscrise medievale pe pergament care încadrează volumul copiat pe hârtie. În cadrul unui proiect de cercetare în curs, care vizează printre altele publicarea fragmentelor de manuscrise medievale de la Biblioteca Academiei Române din Cluj (vezi nota 1), am identificat și descris aceste fragmente, mult anterioare textului dantesc. Aceasta îmi oferă prilejul să trec de la partea divulgativă a acestui articol la o modestă contribuție, în care prezint câteva descoperiri recente, venite să îmbogățească seria destul de scurtă a manuscriselor medievale și umanistice de origine italiană din bibliotecile clujene. Nu este vorba despre manuscrise întregi, ci despre *fragmenta codicum*, dar prezența lor la Cluj rămâne valoroasă pentru istoria cărții.

Am menționat deja fragmentul beneventan din secolul XI păstrat în legătura Cod. Lat. 8. Cele două fragmente din legătura manuscrisului dantesc (ms. d.l. 6)

au fost copiate în secolul XIV și conțin pasaje din tratatul politic al lui Toma din Aquino, *De regno ad regem Cypri*, sau *De regimine principum*, rămas incomplet și continuat de Ptolemeu din Luca. Textul e copiat într-o semicursivă gotică meridională, înclinată înspre stânga, care alternează cele două morfologii ale lui *-s* în poziție finală (*s* lung și *s* rotund), conține *et* tironian (⁊) nebarat, și punctează literele *i* ocazional, mai ales în prezența mai multor minime (fig. 6). Se păstrează părți din cartea I, cap. 11-12, redactată de Toma, și din cartea II, cap. 7-8, datorată lui Ptolemeu[2].

Alte două fragmente dintr-un liturghier (*missale*) italian din secolul XIV au făcut deja obiectul unei expoziții și al unei publicații (PAPAHAGI, 2022, 35-37). Fragmentele, cărora le-au fost atribuite cotele Fragm. Cod. Lat. 8-9[3], au fost găsite în stare deplorabilă într-o cutie. După restaurarea la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia și o serie de cercetări privind textul păstrat și dimensiunile originale, am putut stabili că fragmentele provin din același bifoliu (fig. 7). Textul este copiat într-o impecabilă scriere gotică textuală meridională (fig. i), și conservă o inițială istoriată locuită de chipul Fecioarei Maria (fig. ii) în dreptul textului liturgic aferent Buneivestiri. Nici inițialele filigranate nu sunt neglijabile, ci trădează aceeași splendidă factură italiană pe care o găsim în liturghiere contemporane păstrate integral, cum ar fi Vatican, BAV, Arch. Cap. S. Pietro, ms. B.83. Nu cunoaștem proveniența acestor fragmente, extrase fără îndoială din legătura unor cărți, fără a nota însă cota cărții-gazdă.

O altă carte cipariană prezintă o alăturare interesantă: ms. BAR, O.11 este un Coran cu glose în limba turcă, cumpărat cu siguranță de Cipariu dintr-un anticariat vienez, după cum arată o etichetă descriptivă în limba germană lipită pe contragarda volumului. Mai mult chiar, o notă de proprietate parțial ștearsă arată că volumul a aparținut bibliotecii conventului franciscan din Viena. Cu toate acestea, legătura volumului este învelită în fragmente copiate în Italia. Este vorba de *Decretalele* Papei Grigorie IX, cu uzuala glosă ordinară a lui Bernard din Parma (fig. 8)[4]. Manuscrisul originar a fost copiat cel mai probabil în prima jumătate a secolul XIV, când în special Bologna producea cantități importante de manuscrise juridice. Fragmentele transmit cap. XII-XVI din Titulus I, *De accusationibus, inquisitionibus et denunciationibus*. Aș remarca și aici frumoasele inițiale filigranate executate în stilul și la standardele înalte ale atelierelor italiene (fig. iii).

---

[2] Fragmentele sunt descrise pe portalul Fragmentarium: https://fragmentarium.ms/overview/F-e2ys.

[3] Descrieri pe Fragmentarium: https://fragmentarium.ms/overview/F-4egy și https://fragmentarium.ms/overview/F-ysh3.

[4] Descriere pe Fragmentarium: https://fragmentarium.ms/overview/F-03kz.

În fine, aș încheia seria descoperirilor recente cu un fragment de manuscris umanistic, copiat în a doua jumătate a secolului XV. Fragmentul, păstrat în legătura cărții cu cota C.88409[5], transmite un pasaj din dialogul xenofontic *Hieron*, despre tiranie, tradus în limba latină de Leonardo Bruni (DE KEYSER, 2023, 5-67; MAXSON, 2010, 188-206). Se păstrează sfârșitul epistolei lui Leonardo către Niccolò Niccoli și începutul primului capitol din Xenofon. Cartea-gazdă (Jean Buys, *Enchiridion piarum meditationum in omnes dominicas, Sanctorum Festa...*, Duacii, apud Gérard Patté, 1631 – USTC 1118598) a fost tipărită la Douai în 1631, iar în 1670 era deja în proprietatea școlii iezuite din Cluj-Mănăștur, fapt consemnat pe foaia de titlu. Deși fragmentul este puternic uzat, se poate citi cu puțin efort textul, copiat într-o minusculă umanistică de bună calitate. De asemenea, se întrevede încă o frumoasă inițială umanistică înflorată care introduce textul lui Xenofon (fig. 9).

Deși nu sunt numeroase și nu au cunoscut o circulație locală înainte de Reforma protestantă, manuscrisele și fragmentele de manuscrise italiene ale Clujului ilustrează un spectru paleografic, textual și codicologic destul de amplu. Găsim manuscrise liturgice, teologice, de drept canonic, scolastice, umanistice; autori clasici, medievali și umanistici; scrierile beneventană, gotică și umanistică, textuală și cursivă; manuscrise copiate pe pergament și pe hârtie între secolele XI și XVI. La rândul lor, fragmentele de codici apar în legătură ca învelitoare, ca pagini de gardă, sau separate de cărțile-gazdă. Cărțile gazdă ale fragmentelor pot fi alte manuscrise sau imprimate italiene, dar găsim și imprimate din alte regiuni, sau chiar un manuscris oriental. Proveniența manuscriselor variază, dar nu puține ajung la Cluj de pe piața de carte vieneză din secolul XIX. Firește, tabloul poate dobândi noi contururi în funcție de eventuale noi descoperiri.

Bibliografie

Dante Alighieri, *Rime* (Edizione nazionale delle Opere di Dante Alighieri a cura della Società Dantesca Italiana), ed. Domenico de Robertis, 3 vol., Firenze, Le Lettere, 2002.

Ilona Berkovits, „Várday Ferencz Pontificaléja Bécsben", în *Magyar Könyvszemle*, 66, 1942, pp. 259-66.

I. Botezan, A. Matei (ed.), *Arhiva personală Timotei Cipariu. Catalog*, București, Editura Academiei Române, 1982.

L. Botezan, I. Botezan, I. Cuibu, (ed.), *Timotei Cipariu: Corespondență primită*, București, Editura Academiei Române, 1992.

[5] Descriere pe Fragmentarium: https://fragmentarium.ms/overview/F-mj8g.

Virginia Brown, „A Second New List of Beneventan Manuscripts (I)", în *Mediaeval Studies*, 40, 1978, pp. 239-89.

Csaba Csapodi, „Hunyadi János és Poggio Bracciolini", în *Filológiai Közlöny*, 11, 1965, pp. 155-58.

Csaba Csapodi, Klára Csapodiné-Gárdonyi, *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, vol. II, Budapest, Akademiai Kiadó, 1993.

Jeroen De Keyser, „Leonardo Bruni's Latin Translations of Xenophon's *Hiero* and Basil's *Ad adolescentes*", în *Schede umanistiche* n.s. 37, 2, 2023, pp. 5-67.

László Fejérpataky, „A német-újvári Sz. Ferenczrendi zárda könyvtára", în *Magyar Könyvszemle*, 8, 1883, pp. 100-37.

G. E. Ferrari (cu F. M. Colasanti, S. Rossi Minutelli), „Esordio ad un contributo marciano sui manoscritti veneti d'interesse ungherese", în *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, ed. Tibor Klaniczay, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, pp. 405-21.

Ferenc Földesi (ed.), *A Star in the Raven's Shadow. János Vitéz and the Beginnings of Humanism in Hungary*, Budapest, National Széchényi Library, 2008.

Miklós István Földváry (ed.), *Pontificale Chartvigi saeculi XI exeuntis de Hungaria (Strigoniense?) (Zagrabiae, Knižnica Metropolitana MR 1650)*, Budapest, Argumentum, 2013.

J. Hankins, *Repertorium Brunianum. A Critical Guide to the Writings of Leonardo Bruni, vol. I, Handlist of Manuscripts*, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1997.

András Harsányi, *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*, Debrecen, Nagy Károly, 1938.

Klára Jakó, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579-1604* (Adattár... 16/1), Szeged, Scriptum, 1991.

Klára Jakó, „Biblioteca Wolphard-Kakas", în *Clujul renascentist*, ed. András Kovács, Cluj, Gloria, 2009, pp. 124-143.

Zsigmond Jakó, „A kolozsvári könyvtárak közepkori latin kódexiről", în *Könyvtári Szemle*, 2, 1967, pp. 78-80.

Sigismund Jakó, „Codicele latine medievale din biblioteca lui Timotei Cipariu", în *Revista arhivelor*, 10, 1967, pp. 35-72.

Zsigmond Jakó, *Philobiblon transilvan*, București, Kriterion, 1977.

Sigismund Jakó, Radu Manolescu, *Scrierea latină în evul mediu*, București, Ed. Științifică, 1971.

Thomas Kaeppeli OP, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, vol. III, Roma, S. Sabina, 1980.

Gábor Klaniczay, Edit Madas, „La Hongrie", în *Hagiographies. Histoire internationale dela littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550*, ed. G. Philippart, vol. II, Turnhout: Brepols, 1996, pp. 103-60.

Dragutin Kniewald, *Zagrebački liturgijski kodeksi XI.-XV. stoleca/ Codices liturgici manuscripti Zagrebienses a saeculo XI. usque ad finem s. XV* (Croatia Sacra 9), Zagreb, Tisak Narodne tiskare, 1940.

Károly Kniewald, „Esztergomi Benedictionale (XI. század)", în *Magyar Könyvszemle*, 65, 1941, pp. 213-31.

Paul Oskar Kristeller, *Iter italicum. Accedunt alia itinera: A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries,* vol. III, *Alia Itinera I. Australia to Germany*, Leiden, Brill, 1983.

Viorica Lascu, „I codici italiani della biblioteca „Batthyaneum" di Alba Iulia", în *Apulum* s. n., 24, 1987, pp. 211-218.

E. A. Lowe, *The Beneventan Script. A History of the South Italian Minuscule (Sussidi Eruditi 34)*, ed. 2 rev. și augmentată de Virginia Brown, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1980.

Maria Mairold, *Die datierten Handschriften in der Steiermark außerhalb der Universitätsbibliothek Graz bis zum Jahre 1600* (*Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich* 7), vol. I, Viena, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988.

Antun Markov, „Katalog metropolitanskih riedkosti", în *Kulturno poviestni zbornik Zagrebačke nadbiskupije (Dissertationes et monumenta historiam culturae gentis Croaticae illustrantia)*, ed. Dragutin Kniewald, Zagreb, s.n., 1944.

Brian Jeffrey Maxson, „Kings and Tyrants: Leonardo Bruni's Translation of Xenophon's *Hiero*", în *Renaissance Studies*, 24, 2, 2010, pp. 188-206.

Claudiu Mesaroș (ed.), *Sfântul Gerard de Cenad, viața și opera. Studii*, Timișoara, Editura Universității de Vest Timișoara, 2016.

Claudiu Mesaroș, Claudiu Călin (ed.), *Saint Gerard of Cenad. Tradition and Innovation*, Budapest, Trivent Publishing, 2015.

Iosif E. Naghiu, „Catalogul manuscriselor latinești și în limbi moderne dela Biblioteca Centrală din Blaj", în *Hrisovul*, 3, 1943, pp. 35-74.

Adrian Papahagi, „*Libro de moralites:* volgarizzamenti inediti in un manoscritto del secolo XV (Alba Iulia, Biblioteca Batthyaneum, Ms. II.106)", în *Aevum*, 86.2, 2012, pp. 783-98.

Adrian Papahagi, „Manuscrisele medievale occidentale ale Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj", în *Revista română de istorie a cărţii*, 9, 2013, pp. 32-46.

Adrian Papahagi, „An Eleventh-Century Fragment of the *Opus imperfectum in Matthaeum* in Beneventan Script (Cluj, Biblioteca Academiei Române, Cod. Lat. 8, Fol. 72)", în *Mediaeval Studies*, 78, 2016, pp. 277-83.

Adrian Papahagi, „*Qui scripsit scripta, manus eius sit benedicta*: Scribes and Colophons from Medieval Transylvania", în *Transilvania*, 4-5, 2016, pp. 2-16.

Adrian Papahagi, *A Transylvanian Puzzle: Reconstructing Medieval Culture from Manuscript Fragments. Catalogue of an Exhibition Held at the Library of the Romanian Academy, Cluj-Napoca, 8 February-8 April 2022*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2022.

Adrian Papahagi, *Books from Lost Libraries, The Medieval Dioceses of Cenad, Oradea, and Transylvania*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2023.

Adrian Papahagi, Adinel-Ciprian Dincă, în colab. cu Andreea Mârza, *Manuscrisele medievale occidentale din România. Census*, Iași, Polirom, 2018.

Marian Papahagi, „Un manoscritto cinquecentesco delle *Rime* di Dante", în *Studi italo-romeni*, 1, 1997, pp. 125-49.

Emil Polak, *Medieval and Renaissance Letter Treatises and Form Letters. A Census of Manuscripts Found in Eastern Europe and the Former USSR*, Leiden, Brill, 1993.

Șerban Turcuș, *Sfântul Gerard de Cenad sau Despre destinul unui venețian în jurul anului o mie*, București, Carom, 2004.

Giuseppe Valentinelli, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum, Codices MSS. Latini*, vol. II, Venezia, Typographia Commercii, 1869.

Luisa Valmarin, Angela Tarantino (ed.), *Il piacere della ricerca: Atti delle Giornate di studio in onore di Marian Papahagi, Roma, 28-29 gennaio 2000*, Roma, Bagatto Libri, 2001.

Károly Vekov, *Aspirațiile umaniste ale clericilor clujeni*, în *Clujul renascentist*, ed. András Kovács, Cluj, Gloria, 2009, pp. 160-173.

Edina Zsupán, „Cod. 1799* – Guillelmus Durandi, *Pontificale Romanum (lat.)*", în Maria Theisen et al., *Mitteleuropäische Schulen VII (ca. 1400–1500) Böhmen – Mähren – Schlesien – Ungarn (Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek XVII)*, 2 vol., Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2022.

Cap. III. Adrian Papahagi

Manoscritti medievali e umanistici italiani nelle biblioteche di Cluj / Manuscrise medievale și umanistice italiene în bibliotecile Clujului

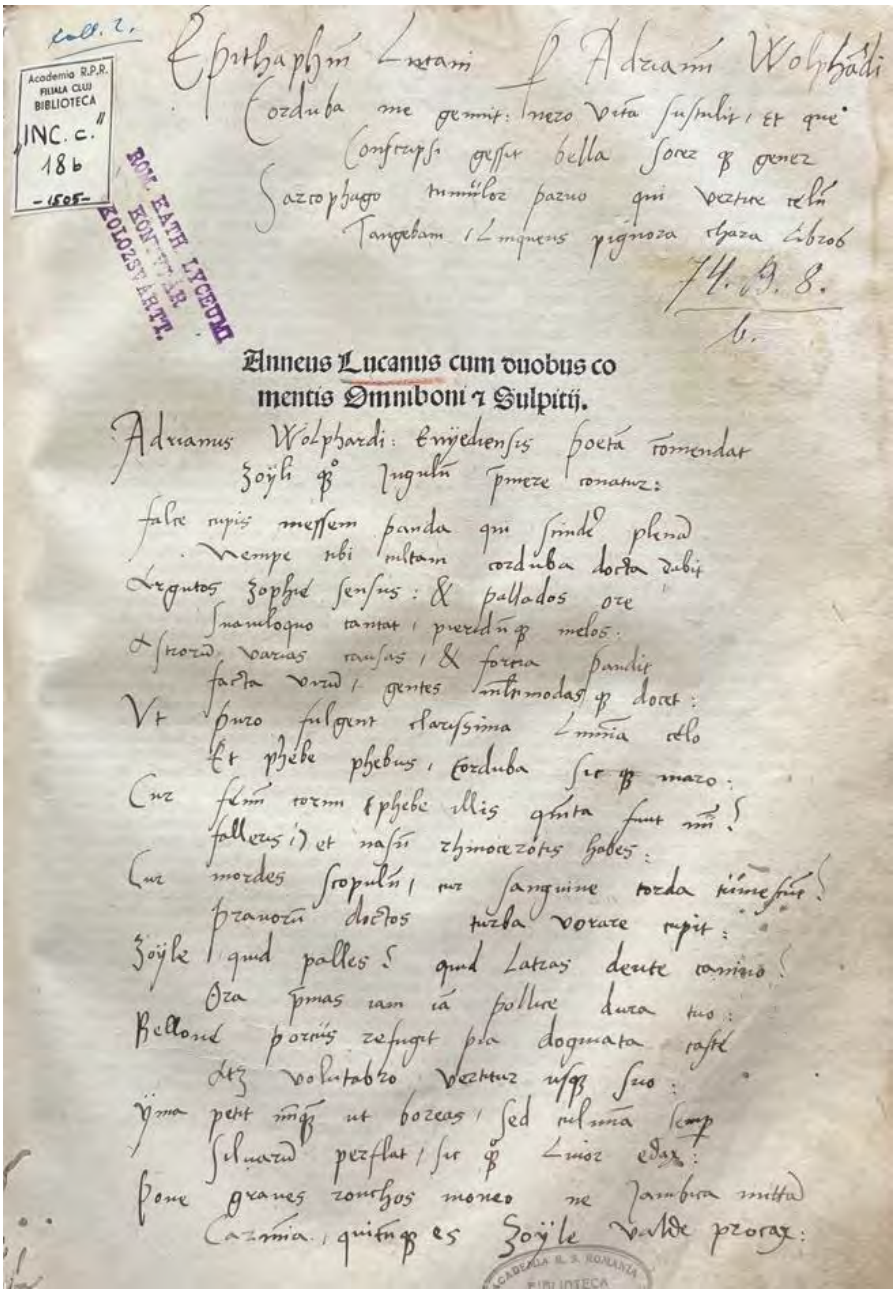

Fig. 1. Cluj, BAR, Inc. 18b, c. a recto.

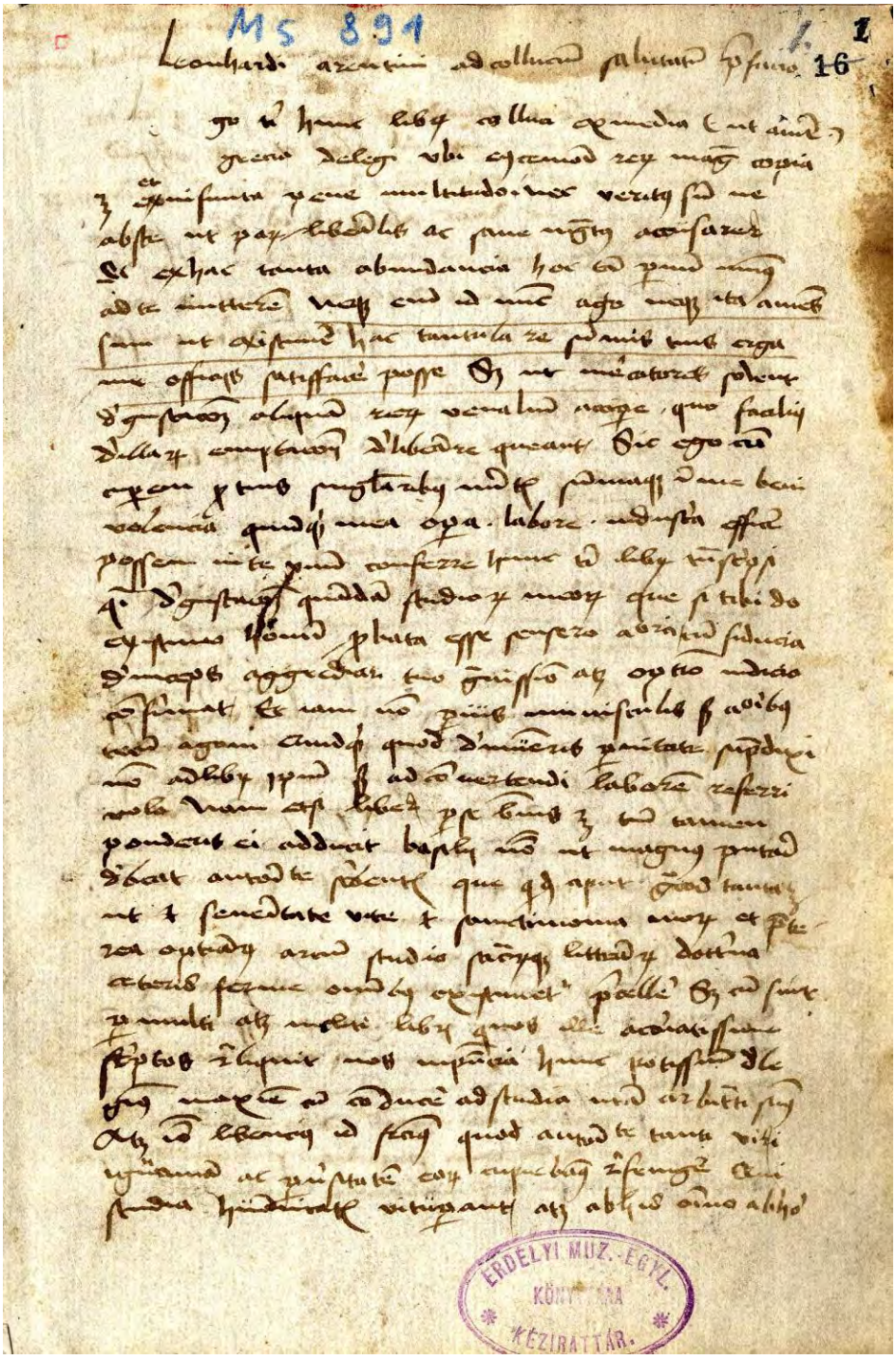

Fig. 2. Cluj, BCU, ms. 891, c. 1r.

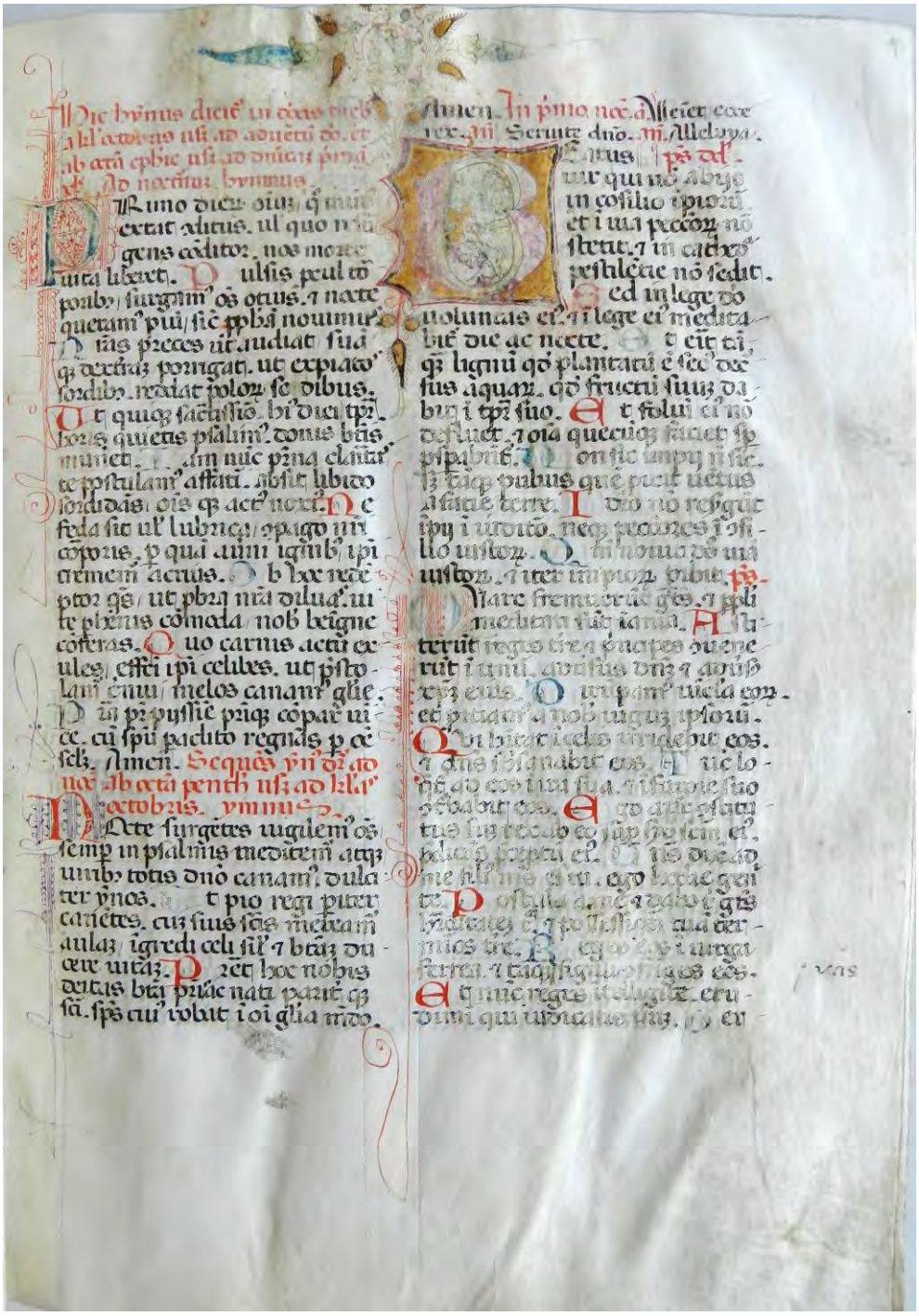

Fig. 3. Cluj, BAR, Cod. lat. 4, c. 9r.

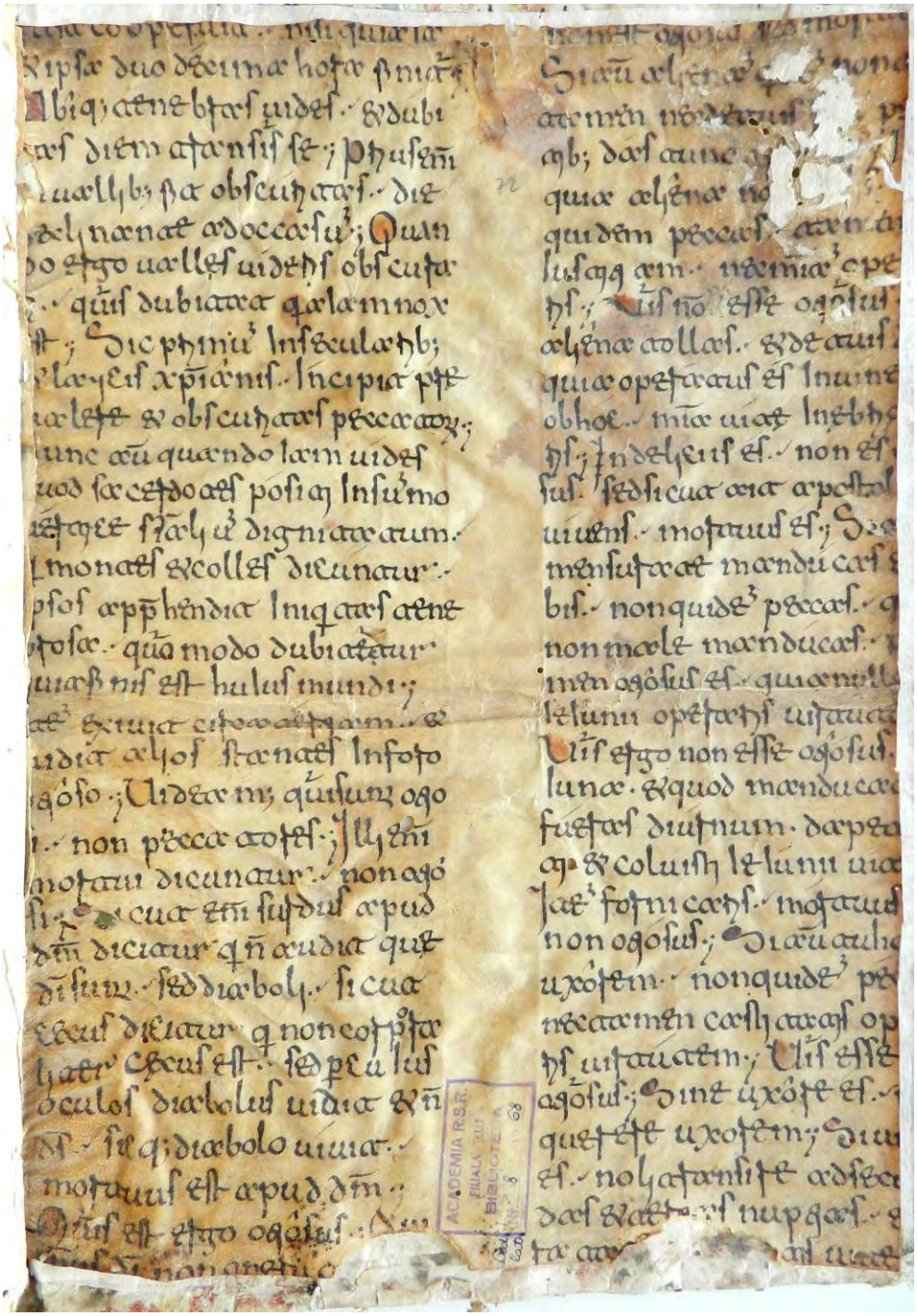

Fig. 4. Cluj, BAR, Cod. lat. 8, c. 72r.

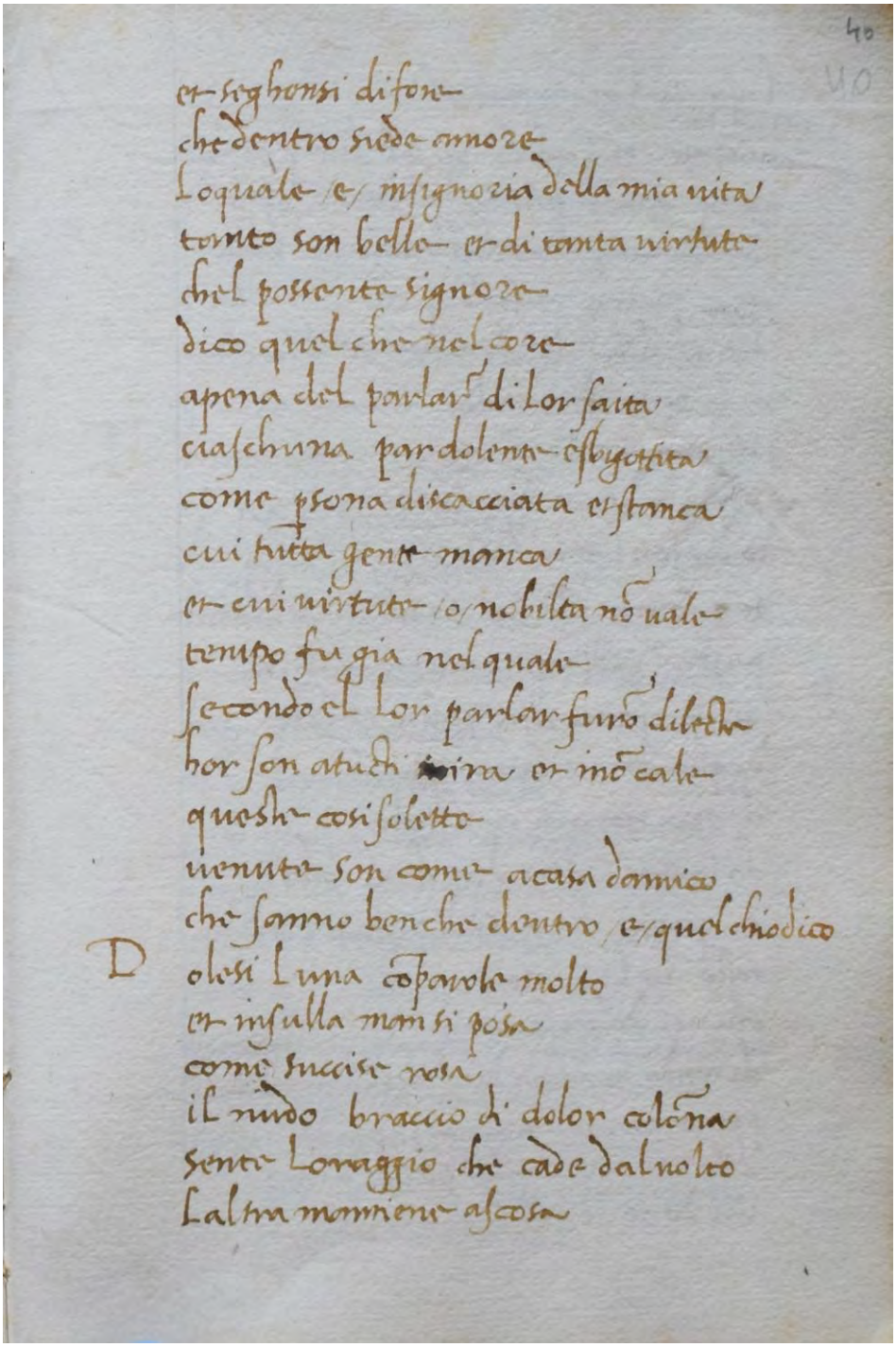

40
40
er seghonsi difore
che dentro siede amore
Loquale / e / insignoria della mia vita
tanto son bello er di tanta virtute
che'l possente signore
dico quel che nel core
apena del parlar di Lor sazia
ciaschuna par dolente esbigottita
come persona discacciata e stanca
cui tutta gente manca
er cui virtute / o / nobilta nō vale
tempo fu gia nel quale
secondo el Lor parlar furo dilette
hor son a tucti noia er mō cale
queste cosi soletto
venute son come a casa damico
che sanno benche dentro / e / quel chio dico
D olesi Luna co parole molto
er insulla man si posa
come fa cisse rosa
il nudo braccio di dolor colona
sente Loraggio che cade dal nolto
Lalta mammiene ascosa

Fig. 5. Cluj, BAR, ms. d. l. 6, c. 40r.

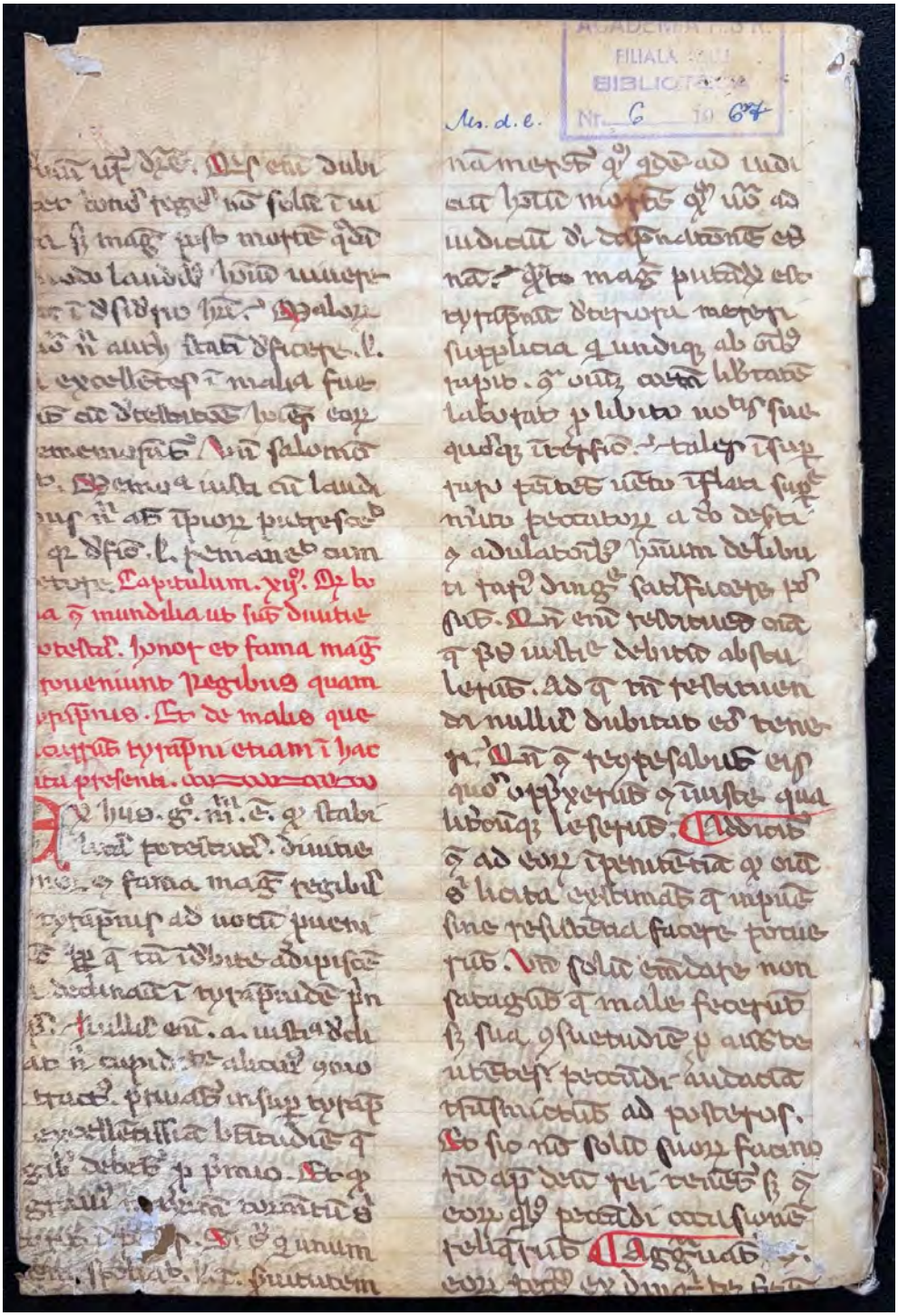

FILIALA CLUJ
BIBLIOTECA
Ms. d. l. Nr. 6 59

Fig. 6. Cluj, BAR, ms. d. l. 6, c. 59v.

Fig. 7. Cluj, BAR, Fragm. Cod. Lat. 8-9 (ricostruzione del bifoglio).

Fig. i.

Fig. ii.

Fig. iii.

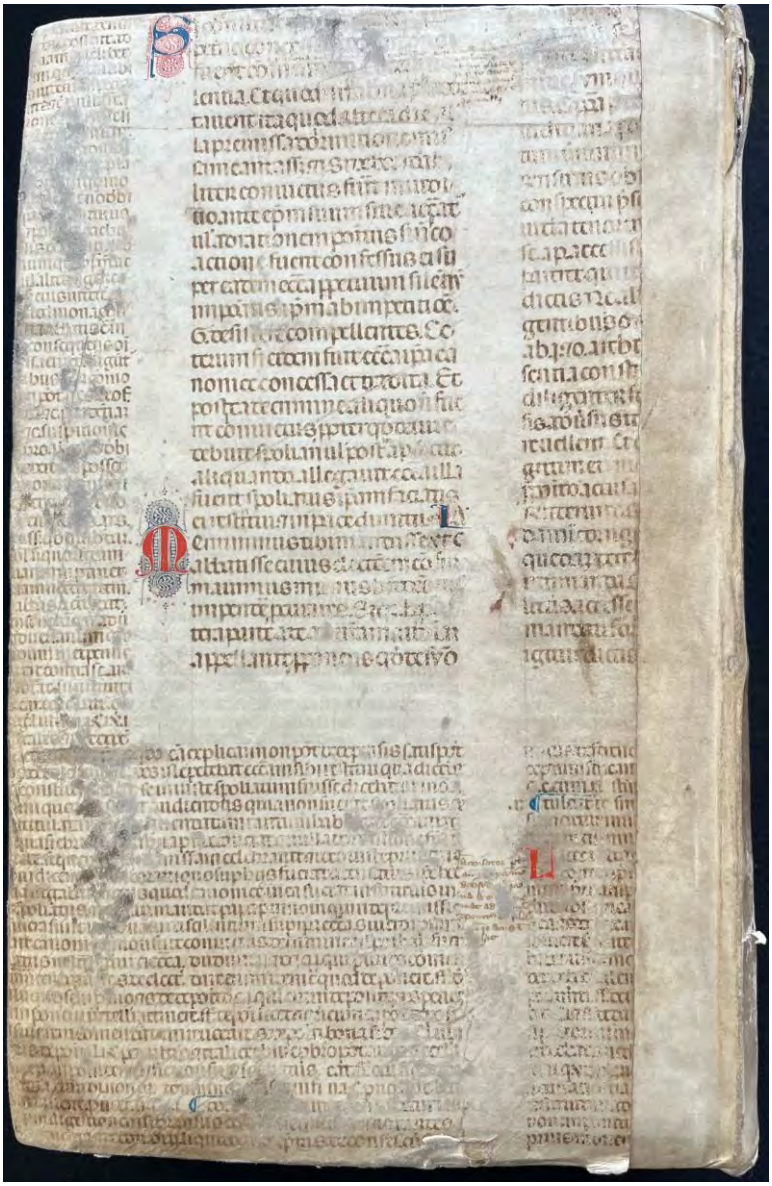

Fig. 8. Cluj, BAR, ms. O.11, legatura, piatto dorsale. /
Cluj, BAR, ms. O.11, coperta posterioară.

Fig. 9. Cluj, BAR, C. 88409, legatura. / Cluj, BAR, C. 88409, legătura.